

OSMANLI ARAŖTIRMALARI
XII

NeŖir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL
(BERT FRAGNER — KLAUS KREISER)

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XII

İstanbul - 1992

Sonuç olarak Türkçe bilen yabancı bir araştırmacının kalemin-den son dönem kadın yazarlarımızdan Sevgi Soysal'ın eserlerindeki edebi kimliğini, geri planda ise Türk toplumunun geçirdiği «değiş-me» sürecinin tarihini okumak fırsatına sahip oluyoruz.

Fatih Tepebaşılı

Marina KUNKE, *Nomadenstämme in Persien im 18. und 19. Jahrhundert*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1991, 189 s, 1 harita, 3 levha (Islamkundliche Untersuchungen, 151. Cild).

Çalışmaya esas teşkil eden nestelik hattı ile kaleme alınmış 32 sahifelik bir yazmadır. 1955'te bu Farsça metni Isfahan'da Dr. Caro Minasian'da görüp bir filmi edinen hâlen Mainz Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Heribert HORST, öğrencisi M. KUNKE'ye bunun üzerinde çalışmasını tavsiye etmiştir. Sonradan Los Angeles'te California Üniversitesi Araştırma Kitaplığı'na intikal eden bu eserin ikinci bir filminden de faydalanılmıştır (s. 34).

Farsça metnin ilk sahifesinde, onun Isfahan'da bazı devlet ile-ri gelenleri (*serdârân*) için *Tuhfe-i Şâhî*'den nakl olunan nüsha olduğu, belirtilmekte, fakat hemen daha alt satırlarda da Şehid Şah Sultan Hüseyin-i Safevî zamanında Müstevfi-i memâlik Mirza Muhammed Hüseyin'in ihtimamı ile düzenlenmiş, İran'ın H. 1128 (M. 27. 12. 1715-16. 12. 1716) tarihinde bütün vergi gelirlerinin ve nüfus miktarının (*cem'-i mâlgüzârî ve cemiyet-i hilkat*) gösterildiği bir risale olduğu ifade olunmaktadır. 1799-1811 arasında İran'da East India Company'nin bir çok defalar temsilcisi olan John MALCOLM¹ bu belgeyi görmüş, kullanmıştır. Risalenin bir de İngilizce çevirisi yapılmıştır. Bunun sahibi yine Buşir'de aynı müessesenin 1797'den itibaren temsilcisi, küçük yaşta Hindistan'a yerleşmiş, İran asıllı ve Isfahan Sarayı ile sıkı ilişkileri olan Mehdi Ali Han'dır. KUNKE bu hususlara işaret ederek, yazmanın bazı müşkillere değinmektedir : *Tuhfe-i Şâhî* metni muhtemelen Şah Hüseyin (1694-1722) zamanındaki arşiv belgelerine dayanmaktadır. Bununla beraber, sonunda 1215 (1800) tarihli bir kısım da vardır. Yazmayı kopye eden de belli değildir, Yazarı ve derleyicisi gö-

rünen Müstevfi-i memâlik Mirza Muhammed Hüseyin hakkında da tereddütler vardır. Çünkü metindeki vergi gelirleri ve nüfus hakkındaki mübalağalı rakamları, bu takdirde, ancak hükümdara şirin görünmek için şişirilmiştir, diye kabul etmek gerekecektir. Yoksa, izahı mümkün değildir. Ayrıca KUNKE 1715/16 tarihlerinde Safevî Sarayı'nda Müstevfi-i memâlik olan bu isimde bir zata da rastlayamamıştır (s. 97).

Çözülmeyen diğer bir mesele de bu eserin John MALCOLM'un eline nasıl ve ne zaman geçtiğidir. Mehdi Ali Han 1799'da İsfahan'a şirketi ile İran Sarayı arasındaki münasebetlerin pekiştirilmesi için gönderilmiş, orada çok iyi karşılanmış, bu yazmayı da edinmiştir. Lâkin onu dönüşünde mi MALCOLM'a vermiştir, yoksa 1804'te ölümünden sonra yine aynı zatın yanında çalışan oğlu Muhammed Hüseyin Han vasıtası ile mi East India Company temsilcisine intikal etmiştir, anlaşılamamıştır (s. 31-33).

KUNKE eserinin girişinde çalışmasında kullandığı kaynakları belirtir. İran'daki son yıllardaki karışıklıklar dolayısı ile Farsça eserlerden ve belgelerden faydalanamadığını, sebebinin de İran'a gidemeyişi ve yeni yayınların da Almanya'ya gelmeyişinin teşkil ettiğini ifade eder; fakat yabancı seyahatnâmelere, Londra'da India Office Arşivi'nden, coğrafi eserlerden yararlanmıştı.

Giriş'te göçebe ve aşiret deyimleri üzerinde de durur, 1722'ye kadar İran'daki aşiretler hakkında toplu bilgi vermeye çalışır (s. 6-26). Eserin ikinci bölümünün büyük bir kısmını *Tuhfe-i Şâhî*'nin metni hakkındaki, yukarıda işaret olunan sorunlar, Farsça metin (s. 37-71), Almanca çeviri (s. 72-93) meydana getirir. Metnin yorumu da bu bölümün son kısmıdır (s. 94-154). Üçüncü bölüm «aşiretlerin siyasi rolü»ne ayrılmıştır (s. 155-162).

Tuhfe-i Şâhî «deryâ-yı Fars» adını verdiği Basra Körfezi kıyılarında İranlıların, Beluçların ve Arapların, «deryâ-yı Kulzum» denilen Hazar Denizi kıyılarındaki üç beylerbeylikten Azerbaycan'da Türklerin oturduğunu yazar. Bunlardan Şirvan ve Şemahî'dekiler sünî, diğerleri İran tesirinde kalarak şii olmuşlardır. Derbend ve Kuba'da Rus hududunun muhafazası için Lezgiler yerleştirilmişlerdir. Bu bölgede diğer iki beylerbeylik Gilan ve Mazendaran'dadır. Gilan'da da yerleşmiş iki aşiretten biri Şahseven, ötekisi Tâ-

leş'tir. Mazendaran'da da Bahtiyâri kökenli bir kabile bulunmaktadır : Savâdkudiyân. Deşt-i Kıpçak hududunda Türkmen toplulukları ve Kaçarlar otururlar. Sınırın İran tarafında Esterâbâd vardır. Turan cihetinde de Merv (Merv-i Şahcihân) bulunur. Safevî devrine gelinceye kadar Turan ve İran kavimleri arasındaki devamlı çatışmalardan dolayı bu bölgeye Afşar, Kürt, Celâyir ve Kaçar-Afşar aşiretleri yerleştirilmişlerdir. Toplamı yaklaşık 2.400.000 ailedir.

Tuhfe-i Şâhî yazarı İran'daki aşiretleri önce iki kısma ayırır :

1. Aralarına hiç yabancı taife karışmamış, hâlis İran asıllı fırkalar.
2. Efsânevi Keyânî hanedanından Safevilere gelinceye kadar feth olunan yerlerden İran'a getirilip yerleştirilen iller. Birincier de altı taifeye ayrılmışlardır: a. Dört büyük taifenin karışmasından oluşan 117 cemaatlık Lur taifesi. Bu guruba dahil dört büyük taife de Fîli, Lek ve Zend, Bahtiyâri, Mamasini olarak adlandırılmaktadır. Hepsi şii olup 60.050.000 aile olarak gösterilmektedir (s. 80). b. Hemedan ile Meraga arasında yerleşen bir çok taifenin içerisinde bulunduğu Korus, Kelhur ve Mukri fırkaları. 700.000 aile kadar oldukları tahmin ediliyor. c. dört büyük taife içinde 104 karışık cemaat teşkil eden Kürtler. Za'feranlu, Sa'adanlu, Kovanlu, Dovanlu taifelerinin yaklaşık 1.900.000 aile olduğu da belirtiliyor. Bu topluluğun oturduğu bölgenin de verilen açıklamalardan Horasan'da olduğu anlaşılmaktadır (s. 81-82). d. Celâyir. Horasan'da oturuyor gösteriliyor, sayıları da 100.000 hâne olarak tahmin ediliyor. *Tuhfe-i Şâhî* İran asıllı toplulukları dört taife olarak göstermekle birlikte, metinde 100.000 ailelik Qarâ'i ve 30.000 aile tahmin edilen Culâ'i fırkalarını da bu guruba dahil ediyor. Toplam hâlis İran asıllı toplulukları da 8.880.000 aile olarak gösteriyor.

İran kökenli olmayan aşiretler de Türk, Arap ve Afgan şeklinde izah olunmaktadır. Türk toplulukları 120 cemaat olup 6 taife teşkil etmektedirler : Afşar, Kaçar ve Kaçar-ı Afşar, Şekâki, Zengeni, Karagözlü, Şahseven. Afşar taifesine Şamlu, Karahlu, Şirvanlu cemaatleri dahil bulunmaktadır. Horasan'da Tus çevresinde, Azerbaycan'da Urmiye yakınlarında oturdukları, bütün İran'a dağılmış oldukları, sayılarının da 200.000 aile kadar bulunduğu belirtilmektedir. Nişabur, Hoy ve Selmas şehirlerinde oturan, 100.000 aile tahmin edilen Bayat ve Dumbuli cemaatlerinin de eskiden Af-

şar sayıldığı, şimdi onlardan ayrıldıkları verilen izahat arasındadır. Kaçar ve Kaçar-ı Afşar'ın Esterâbâd, Merv ve Erivan'da yerleşik, 200.000 aileden müteşekkil, bu topluluğun en büyük (*e'âzım*) taifesi olduğu vurgulanmaktadır. Şekâkî taifesinin de yaklaşık 200.000 aile olup Azerbaycan ile Gilan arasında yaylaları ve kışlıkları bulunduğu belirtilmektedir. Zengeni taifesi ise Kirmanşah'ta yaşamaktadır, 200.000 aile kadardır. Karagözlü taifesi bir çok cemaatten meydana gelmekte olup Hemedan - Nihavend arasında yaşamaktadırlar. 100.000 aile tahmin edilmektedir. 200.000 aile kadar olan Şahseven taifesi ise kısmen Fars bölgesinde, kısmen de Azerbaycan ile Gilan arasında bulunmaktadırlar. Türk aşiretleri toplam olarak 1.200.000 aile yapmaktadır.

Arap aşiretleri ise altı taife halinde olup 1.010.000 aile kadardır. Afgan menşeli aşiretler de 4.200.000 aile kadardır. Bunun 800.000'ini Lezgiler teşkil eder.

Şah Hüseyin-i Safevî zamanında İran'ın nüfusu, 16.110.000'i göçebe, 28.290.000'i yerleşik olmak üzere, 44.400.000 aileyi bulmaktadır. Bunun sayı olarak karşılığı 220.000.000 kişiyi bulmaktadır, bu da çok mübalağalı görünmektedir (s. 90).

Yazmanın daha sonrasına Feth Ali Şah Kaçar zamanında H. 1215 (M. 1800) senesine ait vergi (*mâliyât*) ve masraf (*şâdır*) hesapları eklenmiştir. Bu kayıtlara göre, yıllık vergi geirleri 16.900.000 Rupi (Hint birimi) olmakta, yarısı, yani 8.450.000 Rupi hazine-i pâdişâhî'ye dahil olmakta, diğer yarısı da sarf olunmaktadır. (s. 93).

Tuhfe-i Şâhî'de aşiretlerin nüfus miktarları gibi mensup oldukları topluluklar hakkında verilen bilgiler güvenilir değildir. KUNKE bu bilgileri, eserinin açıklamalar bölümünde başka kaynaklarla karşılaştırır. Meselâ, Basra Körfezi'nden Bagdad yakınlarına kadar uzanan, kuzey sınırını Kirmanşah ve Hemedan teşkil eden Güney-batı İran'da oturan Lurlar tarihi iyi bilinmeyen bir kavimdir. India Office kayıtlarına göre, Kürtler yaşamaktadır. Bununla beraber, 19. yüzyılda «Kürt» deyiminin «hakaret» anlamına geldiğine¹, bazan da göçebeler için kullanıldığına işaret olunmak-

1 Georg N. CURZON, *Persia and the Persian Question*, London 1892, II, 274'ten naklen M. KUNKE, s. 110.

tadır². Osmanlı kayıtlarında da «kürt» veya çoğulu «ekrâd» deyimleri etnik anlam taşımaz, «fitne ve fesâd» çıkartan göçebe topluluk manasına gelmektedir : «Cizre hâkimi mektup gönderüp kendüye tâbi olan Finik kal'ası mustahfızı Mîr-Han için ekrâda karışup fitne ve fesâddan hâlî değildir» ifadesinde olduğu gibi³. Bazan da «dağlı, şehir hayatından uzak» karşılığını ifade eder⁴.

Lek ve Zend taifelerinin de yazmamızda eski İranlı topluluklar olarak gösterilmekle birlikte, *Şerefnâme*'de ve daha sonraki görgü tanığı yazarların eserlerinde hep Kürt cemaati olarak belirtildiği, İran asıllı olup Fars bölgesi sakinleri olarak tanımlanan Kelhur ve Mukri taifelerinin de Kürt asıllı oldukları KUNKE tarafından vurgulanmakta, başka kaynaklarla bu kanaat kuvvetlendirilmektedir (s. 110-123). Buna mukabil Korus taifesinin 11. ve 14. yüzyıllarda Selçuklular ve Mogollarla beraber İran'a gelerek yerleşenler olduğu, bugün Zencan'da oturdukları, Türk asıllı oldukları anlatılmaktadır. İranlı olarak sunulan Celâyir ve Qarâ'i fırkalarının da asıllarının öyle olmadığına KUNKE işaret eder. Birincisi Mogol, ikincisi Türk kökenlidir (s. 130-31).

İran'daki Türk asıllı topluluklardan olarak *Tuhfe-i Şâhî*'de Dumbuli ve Şakâkî taifeleri de gösterilmektedir. Bunlardan her ikisini de *Şerefnâme* Kürt kabileleri arasında sayar. Bununla beraber, Hoy çevresinde yerleşmiş olan Dumbuli (BOZARSLAN'ın okuyuşu ile : Dimbilî) kabilesinin Türkçe konuştuğu hem 19. yüzyıl başlarında JOUANNIN, hem de bizzat *Şerefnâme*'de ifade edilmektedir⁵. 16. yüzyılda Hasankeyf yöresinde Osmanlı Tahrir Defterleri'nde kayıtlı Şakâkî cemaati bir Kürt aşireti olarak gösterilir⁶. Halbuki 19. yüzyılda MORIER ve JAUBERT'in bunların Türkçe,

2 Vladimir MINORSKY, «Les Tsiganes Luli et les Lurs Persan», *Journal Asiatique*, C. 218 (1931), s. 295'ten naklen KUNKE, s. 111.

3 BA, Maliyeden müdevver defterler, no. 19694, s. 51'de 28 Safer 989 (3. Nisan 1581) tarihli hüküm.

4 Mehmet ERÖZ, *Kürtlerin menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi*, İstanbul 1966, s. 9-10; ayrıca bak. N. GÖYÜNÇ, *16. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969, s. 79.

5 Şeref Han, *Şerefname*, M. Emin BOZARSLAN çevirisi, İstanbul 1990, 3. baskı, s. 173, 347.

6 Tapu Kadastro Arşivi, Kuyud-u Kadime, Ankara, TD 117, s. 168a-175a.

JOUANNIN'in ise Kürtçe konuştuklarını haber verdiğini KUNKE belirtir (s. 142).

Tuhfe-i Şâhî'de 18. yüzyılda İran'daki aşiretlerin etnik menşeleri hakkında sunulan bilgilerle 18. yüzyılda bu bölgeye giden seyyahların verdikleri haberlerin zaman zaman çelişkili olması, Türk ve Kürt kökenli aşiretler hakkındaki farklı kayıtlar, Türk ve Kürt topluluklarının önceki yüzyıllarda da birlikte yaşadıklarının, aralarındaki bağların sanıldığından çok daha derin bir tarihe, yakın akrabalıklara dayandığının yeni bir kanıtıdır⁷. Bu bakımdan Marina KUNKE'nin bu çalışması yalnız 18. ve 19. yüzyılda İran'daki aşiretlere değil, Türk-Kürt ilişkilerine de ışık tutabilecek güzel bir eserdir. Bu yönleri ile de değerlendirilmesi gerekir.

Nejat Göyünç

⁷ Ayrıca bak. N. GÖYÜNÇ, «Türk-Kürt ilişkileri hakkında», *Türk Kültürü*, sayı 346, s. 2-5.

Djafar Shafiei-NASAB, *Les mouvements révolutionnaires et la constitution de 1906 en Iran*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1991, IX-693 sahife (Islamkundliche Untersuchungen, Cild 142).

Lyon Üniversitesi'nde Prof. Elisseeff nezaretinde 1986'da yapılan bir doktora tezi olan eser, iki ana bölümden müteşekkildir. Birincisinde 1850'den itibaren İran'da meydana gelen siyasî olaylar 1906'ya kadar kronolojik sıraya göre incelenerek 1906 anayasası hakkında ayrıntılı bilgiler verilir, ikinci bölümde ise, anayasa ilânından sonraki hadiseler ele alınır.

Yazara göre İran'da meşrutiyet hareketleri 1851'de Bâbilerin Nasireddin Şah'a başkaldırılarıyla başlamıştır. Şahın ve valilerinin halka yapmış olduğu baskılara mani olmak ve ağır vergi yükünden biraz kurtulmak maksadıyla girişilen bu hareket yetkililerin acımasız ve şiddetli tedbirleri ile karşılaşmıştır. Yazar bu tedbirlerden bahsederken şunları söylüyor: «İhtilâlcı fikirlerin yayılmasını önlemek için Şah önce basına sansür koydu. Sonra